

FARŞA LÜGATLER*

SAİD-İ NEFİSİ

Çeviren: Dr. Şadi AYDIN

ÖZET

Farşça sözlük yazımının kısa bir tarihçesinin anlatıldığı bu tercüme-yazı, Said-i Nefisi'ye ait olup, makalenin aslı, önce Dr. Muin'in tashih ettiği Burhan-ı Katı sözlüğünün mukaddimesinde yayımlanmış, daha sonra bu haliyle muhtasar olarak, Allame Dehhoda'nın meşhur lüğatinin mukaddimesinde yayımlanmıştır. İlk dönemlerden (Sasaniler) başlamak suretiyle, İslami dönemlerde (Tahiriler, Saffariler ve Samaniler) yapılan Farşça sözlük çalışmalarını ve daha sonraki dönemleri ihtiva eden bu makalenin sonunda, Farşça-Farşça sözlüklerin bir listesi de verilmiştir.

ANAHTAR KELİMELEER

Farşça Sözlük, İran dili, İran Edebiyatı, Deri Farşçası, Pehlevi Dili.

ABSTRACT

This critical translation, which is a short history of the writing of the Persian Dictionary, belongs to Said-i Nefisi. The original version of this article was first published in the introduction of Burhan-ı Katı, which is a dictionary revised by Dr. Muin, and later was republished in the introduction of Allame Dekhoda's famous dictionary. This article, which includes the Persian dictionaries that are worked on starting from the early periods (Sassanids) to Islamic period (Tahiris, Saffaris and Samanids), has also a list of Persian-Persian dictionaries in the end.

KEY WORDS

Persian Dictionary, Iranian language, Iranian Literature, Dari Persian, Pahlavi language.

İran dilleri hakkında elde bulunan en eski sözlüklerden birisi, Oim Sözlüğü¹ ve diğeri ise, Minahıtay adıyla bilinen, aynı zamanda Pehlevik Sözlüğü² de denilen, sözlüktür. Bu her iki sözlüğün Sasaniler döneminde veya Sasaniler devrine yakın bir asırda telif edildiğine dair karineler bulunmaktadır.

Fakat, modern Fars dili için sözlük yazımı tarihi, İranlıların Arap dili için yazdıkları sözlüklerle yaklaşık olarak muasırdır. İslami dönemde sürekli

---

*Said-i Nefisi'ye ait olan bu makale, Dehhoda'nın Lügat-namesi'nin mukaddimesinden alınarak tercüme edilmiştir.

¹- Hans Reiohelt, Der Frahang-i Oim, Vienna 1900.

²- Hoshang and Haug, An Old Pazand Glossary, With Index and Essay on Pahlavi; Bombay and London, 1870; H.F.J. Junker, The Frahang-i Pahlavik. Heidelberg 1912.

olarak kendisine “Deri dili” denilen günümüz Farsçası, yakın bir ihtimalle İslam öncesi dönemlerde dahi bu isimle anılıyordu. Sasani devrinden itibaren, Rey şehrinin kuzeyinde, güneyinde ve batısında bulunan İran halkının hepsi Pehlevi diliyle konuşmaktaydılar. Fakat Rey’in doğusunda bulunan halk “Deri dili” ile anlaşmaktaydılar. İslami dönemde, Tahiriler devriyle birlikte yavaş yavaş Deri dili ile bir edebiyat ortaya çıkmıştır. Saffariler ve daha ziyade olarak Samaniler devrinde bu edebiyat dili çok geniş bir alana yayılarak zamanla Pehlevi dilinin konuşulduğu sınırlar içerisinde daha çok tesirde bulunmuştur.

Deri dili intişar ederken Pehlevi diline sahip olan insanlar kendilerine Deri dili öğretecek kitaplara ihtiyaç duymuşlardır. Bu durum şimdi kullanmakta olduğumuz Fars dili yani Deri dili, sözlük yazıcılığına başlangıç teşkil etmiştir.

Onbirinci yüzyılın ilk yıllarına kadar, İran ve Hint sözlük yazarlarının elinde bir lügat bulunmaktaydı. Bu lüğatin küçük bir kitapçık olduğu anlaşılmaktadır. Sözlük yazarları onu “Risale-yi Ebu Hafs-ı Soğdi” diye adlandırmışlardır. 1005 yılı Zilkadesinde telifi tamamlanan, “Ferheng-i Cihangiri” müellifi, Cemaleddin Hüseyin bin Fahreddin Hasan Ancu, 1008 senesinde telif edilen “Ferheng-i Serveti” yazarı Muhammed Kasım bin Hac Muhammed Serveti Kaşani ve 1028’de bitirilen “Mecmaü’l-Fürs” yazarı mezkûr sözlükten faydalanmışlardır.

Öyle görülmektedir ki, Deri dili için sözlük yazımı hicri beşinci yüzyılda, yani Deri dilinin giderek kendi asli sınırlarının dışında intişar bulması zamanında gelişmiştir.

Katip Çelebi, Keşfüzünun’un “ta” harfinde şöyle yazmıştır: “Tefasir fi Lügatü’l-Fürs li-Hekim Katran el-Armuyi”, bununla birlikte, Katran’ın Farsça sözlük telif ettiğine bir başka delil olarak da, yine Esedi’nin kendi lügat mukaddimesinde şöyle dediğine şahit oluyoruz: “Katran, şair kitabı kerd” ve belki de bu kitabın adı Katip Çelebi’nin söylediği “Tefasir” olabilir. Nasır Hüsrev, “Sefer-name”sinde h. 438 Rebiülevvel’inde, Tebriz’de ikamet ettiği bir yerden bahsediyor ve şöyle diyor:

“Tebriz’de, Katran namında iyi şiir söyleyen bir şair gördüm, ama Farsçayı iyi bilmiyordu, yanıma geldi, “Muncik” ve “Dakiki” divanlarını getirdi ve benim yanımda okudu. Kendisi için zor olan manaları bana sordu, cevapladım o da şerhini yazdı ve kendi şiirlerini bana okudu.”

Nasır Hüsrev’in, “Farsçayı iyi bilmiyordu” lafzından anlaşılan şudur ki; Azerbaycan’ın kullandığı dil, Deri dili değildir ve Katran, bu dili iyi bilmemektedir. Bu cihetle, Deri diline sahip Muncik ve Dakiki’nin şiirlerinin manalarını Nasır Hüsrev’den sormaktadır ve daha sonra bundan dolayı bir sözlük yazmıştır.

Buna göre, 465 h. yılında vefat eden meşhur şair “Şerefü’z-zaman Katran bin Mansur Armuyi” bu alanda bir lügat kitabı yazmıştır.

Şimdi, bu alanda bulunan en eski kitap “Ebu Mansur Ali bin Ahmet et-Tusi”nin “Ferheng” veya “Lügat-i Fürs-i Esedi” isimleriyle de bilinen “Lügat-name” adlı eseridir. Bu eseri, “Gerşasbname”yi nazmettikten yani 458 hicriden sonra telif etmiştir. Hidayet, “Mecma’ul-Füseha”da Esedi’nin vefatını 465 h. olarak kaydetmiştir. Esedi, “Lügat-name”sini 458 h. ile 465 h. yılları arasında telif etmiştir.

Esedi, “Ferheng”in mukaddimesinde şöyle söyler:

"Evladım, “Hekim Celil Evhad Erdeşir bin Deylemsiper en-Necmi eş-Şair” benden her kelimeye Fars şairlerinin şiirlerinden, bir ya da iki beyit şahidi bulunan bir sözlük istedi. Onu alfabetik olarak hazırladım.”

Esedi’nin bu lügatnamesi, üzerinde en çok oynama yapılan, her devirde tamamlamak için bir şeyler ilave edilen bir kitaptır. Öyle ki, Esedi’ye ait olan bölümü tesbit etmek adeta mümkün görülmektedir. Bütün bunlara rağmen çok faydalı ve ilgi çekici bir kitaptır. Esedi’den sonra gelen lügat yazarlarının kaynağını ve esasını oluşturmuştur.

Zahiren, Esedi’nin “Lügat-name” telifinin ardından İran’da uzun bir müddet buna benzer bir kitap telif edilmemiştir ve bu kitap herkesin müracat ettiği bir eser olmuştur.

Esedi’nin sözlüğünden sonra, IX. hicri yüzyılda, Hindistan’da bu işe yeniden el atıldı. Bunun sebebi, IX. hicri yüzyılda her geçen gün Hint’te müslüman ve Farsça konuşan padişahlar silsilesinin artmasıydı. İran’dan uzakta bulunan Hint halkı, eskisinden daha fazla olarak bütün Hint hükümet ve saraylarının dili olan Farsçaya ihtiyaç duyuyordu. Hindistan’da Kadı Han Bedr Muhammed Dehlevi’nin telif ettiği “Adatu’l-Füzela” (822 h.’de tamamlanmıştır) Farsça ilk yazılan sözlüklerden birisidir. Bundan başka Ahmed Müniri’nin “Şeref-name” isimli lügati ve İbrahim Kıvameddin Faruki’nin “Ferheng-i İbrahimi” (878 h.’de tamamlanmıştır) adlı eserleri telif edilmiştir.

Elbette, Farsça lügatlerin tam bir fihristini çıkarmak çok güçtür. Şu ana kadar ulaşılabildiklerimizin sayısı iki yüzü aşkındır. Arapça-Farsça, Türkçe-Farsça gibi sözlüklerin yanında Avrupa dillerinden Farsça’ya, Farsça’dan Avrupa dillerine olan lügatler de bulunmaktadır ki, bunların sayısı yukarıda zikredilen sayıdan çok fazladır. Aşağıda sadece Farsça’dan Farsça’ya olan lügatlerin alfabetik listesi verilmiştir.

1-Adatu’l-Füzela, Kadı Han Bedr Muhammed Dehlevi

2-Asafu’l-Lügat, Şemsu’l-Ulema Nevvab Aziz Ceng Bahadır

3-Armağan-ı Asafî, Muhammed Abdulgani Han

- 4-İstiarat-ı Serveri
- 5-Eşrefü'l-Lügat, Muhammed bin Abdulhahk
- 6-Eşherü 'l-Lügat, Gulamullah Behkin Hansuyi
- 7-Istılahat-ı Şuara, Rahimüddin
- 8-Uknumu'l-Lüga
- 9-Enisü'l-Mütehayyirin
- 10-Bahru'l-Efazıl, Muhammed bin Kavam
- 11-Bahru'l-Fezail, Muhammed bin Kavam el-Belhi el-Keri
- 12-Bahr-ı Acem, Muhammed Hüseyin Kadiri(1272)
- 13-Burhan-ı Cami, Muhammed Kerim ibn-ı Mehdikali Tebrizi,1206
- 14-Burhan-ı Katı, Muhammed Hüseyin bin Halef Tebrizi, 1062
- 15-Bahar-ı Acem, Laetik Çend Bahar Hindi,1156
- 16-Peyveste-yi Ferheng-i Farisi-yi Manzum, Mirza Seyyid Muhammed Han Emiri Ferehani Edibü'l-Memalik
- 17-Telif-i Yusufi, Gulam Yusuf
- 18-Tuhfetü'l-Ahbab, Hafız Ubehi, 936
- 19-Tuhfetü's-Saade veya Ferheng-i İskenderi, Mahmud bin Ziyaeddin Muhammed, 912
- 20-Tuhfetü's-Sıbyan
- 21-Tuhfetü'l-Fakir, (manzum lügat)
- 22-Tuhfe-yi Şahidi
- 23-Tefasir, Şerefü'z-Zaman Katran ibn-i Mansur Emevi
- 24-Cami-ül-Fars
- 25-Cami-ül-Lügat-i Manzum, Niyazi Hicazi
- 26-Can-ı bi Can
- 27-Çerağ-ı Hidayet, Siraceddin Alihan Arzu (öl. 1169.)
- 28-Hüsnü'l-Ebab
- 29-Hazinetü'l-Emsal, Seyyid Hüseyin Şah Hakikat
- 30-Hıyaban-ı Gülistan (manzum sözlük), Mevlevi Muhammed Ali
- 31-Desturu'l-Asar, Abbas bin Muhammed
- 32-Desturu'l-Efazıl, Hacet Hayrat Dehlevi
- 33-Desturu'l-Füzela
- 34-Desturu'l-Lügat
- 35-Destur-ı Sohen
- 36-Kitabu't-Dakayik
- 37-Delil-iSati
- 38-Dibacu'l-Esma
- 39-Dirine
- 40-Divanu'l-Edeb
- 41-Risaleti'n-Nasiriye
- 42-Risale fi Lugatü'l-Fürs, Kemal Paşazade

- 43-Risale-yi Ebu Hafs Soğdi
44-Risale-yi Hüseyin Vefayi
45-Risale-yi Muhammed Efendi
46-Risale-yi Muhlis Kaşani
47-Risale-yi Müfredat ve Mürekkebat
48-Risale-yi Mir Muhammed Efdal Sabit
49-Rahnüma-yı Suhulet
50-Zefan-Guya
51-Zevahiru'l-Lügat, Ebu'l-Necib Muhammed Cevanrudi
52-Suhenname-yi Nizami, Said bin Nasr bin Temim Gaznevi
53-Siracü'l-Lüga, Siraceddin Alihan Arzu (öl.1169) (telif 1147)
54-Sürme-yi Süleymani
55-Şerh-i İstılahat-ı Sufiye-yi Şeyh ibn-i Attar
56-Şerhu'l-Esma
57-Şerefü'l-Lügat, Mîr Hasan Dehlevî
58-Şerefname-yi Münîrî veya Ferheng-i İbrahimî, İbrahim Kıvamüddin Farukî(878)
59-Şemsü'l-Lügat, Joseph Britojians, (Hindistan) 1220
60-Sehahü'l-Acem, Şeyh Yahya Emri Rûmî Kurşî
61-Zarurü'l-Mübtedî, Seyfeddin bin Kaimullah Azimâbâdî
62-Gıyasü'l-Lügat, Muhammed Gıyasüddin bin Celâleddin bin Şerafeddin Mustafa Âbâdî Rampurî 1242
63-Firdevsü'l-Lügat, Ataullah
64-Kitab-ı Fürs, Seyyid Şerif Lâhicî
65-Fermud-ı Sarya Ferheng-i Nefisî, Dr. Mirza Ali Ekber Han Nefisi Nazımü'l-Etibba
66-Ferheng-i Ânenderec, Muhammed Pâdişâh Şad bin Gulam Muhyiddin 1306
67-Ferheng-i Ayetî Abdülhüseyin Ayetî
68-Ferheng-i Ahlak-ı Nâsırî
69-Ferheng-i İskendername-yi Berî, Mîr bin Hasan
70-Ferhengü'l-Ef'âl, Hûmî Suhrâb
71-Ferheng-i Elfâz-ı Garibe ve İstılâhât-ı Nadire-yi Şehname
72-Ferhengü'l- Lihdad Serhendî
73-Ferheng-i Emîrî, Münşi Muhammed Emîriddîn
74-Ferheng-i Encümenârâ-yı Nâsırî, Rıza Gulihan Hidayet Emirü'ş-Şuârâ
75-Ferheng-i Bazargânî
76-Ferheng-i Beşirhan (telif 11. yy.)
77-Ferheng-i Bûstân, Mîr bin Hasan
78-Ferheng-i Baharistan, Muhammed Ali Tebrizî Hıyâbânî
79-Ferheng-i Pîşeveran

- 80-Ferheng-i Câferî
- 81-Ferheng-i Cihangîrî, Cemaleddin Hüseyin bin Fahreddin İncü, 1035
- 82-Ferheng-i Hüseyin Vefâî
- 83-Ferheng-i Hüseyini, Hüseyin bin Ahmed
- 84-Ferheng-i Destan-ı Türktazan-ı Hind
- 85-Ferheng-i Desatir
- 86-Ferheng-i Divan-ı Hakani
- 87-Ferheng-i Reşidi, Abdurreşid Tetavi, 1077
- 88-Ferheng-i Serveri, Muhammed Kasım bin Hac Muhammed Serveri,1008
- 89-Ferheng-i Sikendername, Seyyid bin Hasan bin Seyyid Kasım
- 90-Ferheng-i Siyasi, Rıza Azerhaşi
- 91-Ferheng-i Elfaz-ı Nadire ve Istılahat-ı Garibe-yi Şehname-yi Firdevsi
- 92-Ferheng-i Şahname, Rızazade Şafak
- 93-Ferheng-i Şerhü'1-Esma, Abdulvasi Hansuyi
- 94-Ferheng-i Şeyhzade Aşık
- 95-Ferheng-i Şeyh Abdurrahim Bahari
- 96-Ferheng-i Şeyh Mahmud Bahari
- 97-Ferheng-i Zamiri
- 98-Ferheng-i Asimi
- 99-Ferheng-i Alemi
- 100-Ferheng-i Abbasi, Sadruddin Ahmed bin Muhammed Rıza Naibüssadr Tebrizi, 1225
- 101-Ferheng-i Abdullah Nişaburi
- 102-Ferheng-i Acayib
- 103-Ferheng-i Ali Nikpey
- 104-Ferheng-i Fahri Kavvas (telif 7. yy.)
- 105-Ferheng-i Kadı Zahir
- 106-Ferheng-i Katuziyan, Muhammed Ali Katuziyan
- 107-Ferheng-i Gülistan Şamil-i Lügat-i Gülistan, Cüneyd bin Abdullah Musevi
- 108-Ferheng-i Gülistan ve Bustan, Hemu
- 109-Ferheng-i Lügat-i Mesnevi, Şah Abdullatif
- 110-Ferheng-i Mübarekşah Gaznevi
- 111-Ferheng-i Mücmeli, Hafızullah Muhammed
- 112-Ferheng-i Muhteşemi
- 113-Ferheng-i Muhammed bin Kays
- 114-Ferheng-i Muhammed Hinduşah
- 115-Ferheng-i Mahmudi, Hacı Mahmud Ali
- 116-Ferheng-i Muhtasar
- 117-Ferheng-i Miftahu'1-Kenz, Kadı Hüseyin bin Hacı Muhammed
- 118-Ferheng-i Manzume
- 119-Ferheng-i Mansur Şirazi

- 120-Ferheng-i Mirza İbrahim bin Şah Hüseyin Isfahani
121-Ferheng-i Nadire-yi Şehname
122-Ferhengname-yi Nefisi, Said Nefisi
123-Ferheng-i Nayab
124-Ferheng-i Nasiriye, Hekim Muhammed Nasır
125-Ferheng-i Nizam, Seyyid Muhammed Ali Dai el-İslam
126-Ferheng-i Nizami, Vahid Destgirdi
127-Ferheng-i Nev, Hasan Amid ve Feridun Şadman
128-Ferheng-i Nevbahar, Muhammed Ali Tebrizi Hıyabani
129-Ferheng-i Babayi
130-Ferheng-i Yusuf u Züleyha-yı Cami, Mir bin Hasan
131-Fevaid-i Burhani
132-Kıstasu'l-Lüga, Şeyh Nureddin Yusuf Hekim
133-Kunye't-Talibin
134-Kunyeti'l-Fetiyan
135-Kesiru'l-Fevayid, Şah Muhyiddin
136-Keşfü'd-Dakayık, Hafız Muhammed Mansurhan
137-Keşfü'l-Lügat, Muhammed Abdurrahim Kami
138-Keşfü'l-Lügat, Muhammed Abdurrahim bin Ahmed Sur
139-Gencü'l-Lügat,
140-Gencname-yi ibn-i Tayfur, Ali bin Tayfur Mekki
141-Lüccetü'l-Acem
142-Lisanu's-Şuara
143-Letayifü'l-Lügat, Abdullatif bin Abdullah Kebir Yezdi
144-Lügatü'l-Mübtedi
145-Lügat-i Alemgiri, Mevlevi Fazıl Dehlevi
146-Lügat-i Kişveri
147-Lügat-i Beşirhani, Beşirhan
148-Lügat-i Seyyid Fahreddin
149-Lügat-i Farisi, İtimadu's-Sultana Muhammed Hasan Han
150-Lügat-i Fürs veya Lügatname, Esedi Tusi
151-Lügat-i Muhammed Nizameddin
152-Lügatname, Ali Ekber Dehhuda
153-Kitabu'l-Lüga
154-Mecme'l-Fürs, Muhammed Kasım bin Hac Muhammed Serveri Kaşani,
1028
155-Mecmu'l-Lügat, Ebu'l-Fazl bin Mübarek İlami
156-Mecmuatü'l-Üns Fi Lügatü'l-Fürs
157-Mahmudü'l-Lügat, Mahmud bin Abdulvahid
158-Muhtasaru'l-Lügat, Mevlevi Cafer
159-El-Muhammesatü'l-Edebiye-yi Manzum, Sirac Kadı

- 160-Medaru'l-Efazıl, Şeyhü'l-Lihdad Serhendi (telif, hicri 1001)
161-Müzeyyili'l-Ağlat
162-Müşkilatü'l-Fürs
163-Mustalahatu's-Şuara, Varesta
164-Mazharu'l-Acayib, Ketil
165-Miyaru'l-Lüga
166-Miyar-ı Cemali, Şemseddin Fahri İsfahani (telif 744)
167-Nesayihî'd-Düriye
168-Miftahu'l-Edeb, Mutahhar bin Ebi Talib Laziki
169-Miftahu'l-Bedayi, Vahid Tebrizi Şair
170-Miftahu'l-Hakayık fi Keşfü'l-Dakayık, Sultan Muhyiddin
171-Miftahu'l-Kenz, Kadı Hasan Bin Hacı Muhammed
172-Miftahu'l-Meani, Füsuni bin Abdullah Şair
173-Miftahu'l-Mazulat
174-Miftah-ı Gülistan, Ebu'l-Feyz Eminiddin
175-Mülhikat-ı Burhan-ı Katı
176-Mülheme der Lügat-i Huruf-i Mühlime, Müfid bin Muhammed Ali İsfahani
177-Mevaidi'l-Fevaid
178-Müeyyidi'l-Füzela, Şeyh Muhammed Lad Dehlevi
179-Mühezzebü'l-Lügat
180-Nüzhetü's-Sıbyan
181-Nesimü'l-Ahbab, (manzum lügat)
182-Nasirü'l-Lügat
183-Nazirü'l-Lügat
184-Nevadirü'l-Lügat, Ferruhi
185-Nevadirü'l-Mesadir, Bahar Hindi
186-Vajeha-yı Nev (İran Dil Kurumu baskısı, 1319)
187-Vesiletü'l-Makasid
188-Heft Kulzüm, Gazi-ed-Din Haydar